Încadrarea morfologică în română şi albaneză a substantivelor de declinarea a III-a din latină

Româna moşteneşte din latină, indiferent de gen, foma tip de acuzativ terminată în **-e** (< lat. -EM), caracteristică pentru declinarea a III-a: **bute** < BUTTIS, BUTTEM, **cetate** < **CIVITAS, CIVITATEM**, **câine** < **CANIS, CANEM**, **cruce** < **CRUX, CRUCEM**, **iepure** < **LEPUS, LEPOREM**, **minte** < **MENS, MENTEM**, **părinte** < **PARENS, PARENTEM**, **peşte** < **PISCIS, PISCEM**, **pântece** < **PANTEX, PANTICEM**, **sănătate** < **SANITAS, SANITATEM** etc.[1]

În ceea ce priveşte albaneza, interesul cercetătorilor s-a oprit aproape exclusiv asupra tratamentului suferit de substantivele feminine cu tema în velară şi nazală de declinarea a III-a imparisilabice împrumutate din latină. Un studiu de sinteză asupra substantivelor de toate genurile de declinarea a III-a din latină împrumutate în albaneză nu s-a făcut până acum[2].

E. Çabej[3] este de părere că, la substantivele feminine de declinarea a III-a din latină împrumutate în albaneză, vocala finală **-e** nu se păstrează, aşa cum dimpotrivă, se întâmplă în română, ci dispare[4], ca în dalmată[5]. Aceste substantive însă nu devin în albaneză, prin pierderea vocalei **-e,** masculine, fapt dovedit, după E. Çabej, de formele feminine de nominativ singular cu articol hotărât din textele vechi şi din unele graiuri actuale ale dialectului gheg: **kurt -ja** < **CORTEM** (: rom. **curte**), **kryq-ja** < **CRUCEM** (: rom. **cruce**), **gjind -ja** < **GENTEM** (: v. rom. **gint**), **ligj -ja** < **LEGEM** (:rom. lege), **mend -ja** < **MENTEM** (: rom. **minte**), **mort -ja** < **MORTEM** (: rom. **moarte**), **qytet -ja** < **CIVITATEM** (: rom. **cetate**), **pushtet -ja** < **POTESTATEM**, **pyll -ja** < **PADULEM** (: rom. **pădure**), **short -ja** < **SORTEM** (: v. rom. **soarte**), **shëndet -ja** < **SANITATEM** (: rom. **sănătate**), **vërtyt -ja** < **VIRTUTEM** (: rom. **virtute**), **vullnet -ja** < **VOLUNTATEM** etc.[6]

În albaneza actuală, substantivele din această serie, de cele mai multe ori la nominativ nearticulat terminate în consoană ca şi substantivele masculine, sunt fie masculine, fie feminine (ex. **short -i** m., dar şi **short -ja** f., genul fiind indicat de forma articolului hotărât). După părerea lui E. Çabej şi a lui Sh. Demiraj, ele sunt masculine în graiurile din sud şi feminine în unele graiuri din nord. La autorii vechi, ele apar în acelaşi text la feminin, dar şi la masculin: ex. **paqe -ja,** dar şi **paq -i** la Buzuku[7].

Faptul că în textele vechi şi în graiurile de nord, aceste substantive sunt feminine nu este după Sh. Demiraj o dovadă suficientă, aşa cum este după E. Çabej, de a

considera că inițial substantivele și-au păstrat în albaneză genul din latină, devenind mai târziu masculine[8]. Sh. Demiraj este de părere că s-ar putea admite că respectivele substantive, la data împrumutului din latină, păstrau genul feminin numai dacă și în toscă ar fi înregistrate variante de genul feminin. Or, după afirmația lui Sh. Demiraj, genul feminin este specific pentru ghegă, de unde provin și cele mai vechi texte albaneze[9]. Sh. Demiraj susține o ipoteză diferită de a lui Çabej, și anume, că aceste substantive, prin pierderea vocalei finale **-e, nu** și-au păstrat genul feminin din latină, ci, fiind terminate în consoană, au fost integrate la genul masculin primind la plural desinența **-i,** numai astfel putându-se explica metafonia **a/e**[10]: forma de plural se deosebea de cea de singular prin transformarea lui **a** în **e** condiționată de desidența de plural **-i,** în faza următoare refăcându-se o formă de singular cu **-e-** în loc de **-a-** etimologic: ex. actuala formă de nominativ singular qyt**e**t în locul uneia mai vechi * qyt**a**t[11].

Discutarea acestei serii de substantive ridică probleme importante pentru istoria formării pluralului și a structurii pe genuri a substantivului în albaneză. Este greu de explicat în ce moment al istoriei limbii albaneze și din ce cauză, masculine fiind, dacă acceptăm ipoteza lui Demiraj, aceste substantive au început să formeze pluralul în **-e** și nu în **-i, -e** fiind în albaneza actuală marca de plural caracteristică pentru feminine sau pentru ambigene. Toate substantivele în discuție, fie că la singular au varianta masculină, fie pe cea feminină, nu fac pluralul, în albaneza pentru care avem surse scrise, cu destinența **-i,** ci exclusiv cu desinența **-e.** Faptul că toate aceste substantive au pluralul format cu desinența **-e** a fost subliniat deja de E. Hamp[12]. Formarea pluralului cu desinența **e,** de feminin, corespunde, așadar, în unele graiuri și în textele vechi, variantei de feminin a singularului cu care circulă substantivele în discuție, formă primară după Çabej, secundară, însă, după Demiraj.

E. Çabej aduce în discuție (ca și N. Jokl) paralela cu substantivul autohton sg. **nuse** „mireasă“, articulat **nus(e)ja,** pl. **nuse,** care ar putea fi considerat model pentru numele de origine latină. Sh. Demiraj consideră, însă, că nici substantivul **nuse,** care face parte din fondul autohton, nu este moștenit cu **-e.** În ce moment, așadar, al evoluției limbii albaneze s-a format tipul **nuse,** pentru a deveni apoi model pentru substantivele împrumutate din latină? Demiraj se întreabă dacă substantivele în discuție au primit la singular marca de feminin după formarea singularului pornind de la plural sau înainte. Afirmând însă că terminația de plural **-e** ar putea avea originea în pluralul feminin de tipul **nuse,** substantiv care are pluralul identic cu singularul, Sh. Demiraj admite că forma de singular cu **-e** a lui **nuse** este anterioară formei de plural[13].

Ar trebui observat, de asemenea, că în albaneză **-e** este și sufix moțional, servind la formarea femininului de la masculin (**fshatar** m.: **fshatare** f.), ceea ce îi întărește poziția de marcă a femininului, chiar dacă nu se știe care este raportul între **-e** final la substantivele feminine și **-e** moțional[14].

Dacă vocala **-e** cade în împrumuturile din latină[15], în schimb vocala **-a,** tot în împrumuturile din latină, nu cade în albaneză, ci se închide la **-ë,** ca și în română: **POMA** > alb. **pemë,** rom. **poamă,** fiind de asemenea sufix moțional, atât în albaneză[16], cât și în română: **plak** m., **plakë** f., **bătrân** m., **bătrână** f. Așadar, evoluția lat. **-a** este

identică în română și albaneză, nu însă și evoluția lat. **-e**, păstrat în română la substantivele de declinarea a III-a și dispărând, aparent fără urmă, în albaneză. Se pune întrebarea dacă **-e** și **-ë** în albaneză încep să funcționeze în aceeași perioadă sau în perioade diferite ca sufixe moționale.

În acest caz avem a face deci cu o evoluție fonetică specifică pentru albaneză în raport cu româna, cu urmări importante pentru structura morfologică a albanezei.

În problema judecării vechimii mărcii **-e** la feminine și a formării în albaneză a categoriei de substantive de genul feminin de tipul sg. **nuse, -ja,** pl. **nuse,** în care pare a se fi integrat, parțial, și majoritatea substantivelor de declinarea a III-a imparisilabică, de genul feminin, împrumutate din latină, atragem atenția și asupra unui grup restrâns de împrumuturi aparținând în latină declinării a V-a.

După părerea lui H. Mihăescu, spre deosebire de rom. **față** < **FACIA**, echivalentul albanez **faqe** provine din lat. **FACIES**, fiind vorba deci de împrumutarea formei de declinarea a V-a[17]), netrecute, ca în cazul românei, la declinarea I. H. Mihăescu nu a acordat o atenție specială încadrării morfologice a substantivelor împrumutate de albaneză din latină. În cazul substantivului **FACIES (FACIEM)**, ca și în cazul lui **CARIES (CARIEM)** > alb. **qere**, el pare să considere că lat. **-e** nu s-a pierdut, ci s-a păstrat în albaneză[18]). Ceea ce ni se pare totuși interesant este faptul că alb. **faqe** reprezintă o serie de diferențe față de forma substantivelor provenind de la declinarea a III-a feminină din limba latina: **faqe** nu are forme de masculin și de feminin, după graiul în care este înregistrat, ci o formă unică, de feminin, la nominativ nearticulat cu **-e** (formele * **faq -ja** f. și ***faq -i** m. lipsind[19])). Lipsa metafoniei (**faqe** are **-a-** păstrat și netrecut la **-e-** nici la plural) ar dovedi că forma nu pare refăcută de la plural. Pare exclus ca inițial substantivul în discuție să fi făcut pluralul cu desinența **-i** de masculin plural, care condiționa metafonia **a > e,** așa cum presupune Sh. Demiraj pentru substantivele feminine de declinarea a III-a[20]). **Faqe,** ca și celelalte substantive presupuse a fi împrumutate de la declinarea a V-a, are pluralul identic cu singularul, deci cu **-e,** ca și tipul **nuse.** Aceste fapte par să indice că **-e** în **faqe** are o vechime destul de mare, părând puțin sigur că este secundar.

Revenind la **qere** < **CARIES (CARIEM)** (albaneza fiind, după părerea lui H. Mihăescu, singura limbă care păstrează forma latină clasică, limbile romanice continuând **CARIA**), trebuie observat că, spre deosebire de **faqe, qere** se comportă ca majoritatea substantivelor de declinarea a III-a din latină preluate de albaneză, adică prezintă metafonia **a/e.** La fel se prezintă, cu metafonia **a/e,** și **zgjebe -ja,** explicat din lat. **SCABIES**, de declinarea a V-a (**SCABIA** > rom. **zgaibă**). Trebuie însă observat că și **qere** și **zgjebe** au exclusiv formă de feminin cu **-e,** niciodată formă de feminin în consoană și nici forme de masculin, cum au împrumuturile de la declinarea a III-a. Nu există, așadar, ***qer -ja** f. și ***qer -i** m., nici ***zgjeb, -ja** f. sau ***zgjeb -i** m. Rămâne însă problema de a ști dacă prezența vocalei **-e** în **faqe, qere, zgjebe** poate fi un indiciu, cum era pentru H. Mihăescu, că albaneza, spre deosebire de limbile romanice, a împrumutat formele clasice, mai vechi, de declinarea a V-a (**FACIES, CARIES, SCABIES**). Nu poate fi însă, pe de altă parte, trecut cu vederea faptului că toate aceste substantive în albaneză nu au mai multe variante, ci una singură, de feminin și cu vocala finală – **e.** Ar mai fi de remarcat și că acest **-e** este prezent și în **e shoqja**

(nearticulat **shoqe**) < lat. **SOCIA** (rom. **soață**)[21], și eventual **mustaqe** < ***MUSTACEA** (: rom. **mustață**)[22], ceea ce pune sub semnul întrebării etimologia **faqe** < **FACIES** și face posibil și pentru albaneză, ca și pentru română, etimonul **FACIA**; am putea avansa ipoteza că **-e** provine din albaneză nu din lat. **-e** de la declinarea a III-a sau a V-a, ci din finala **-ia**.

După părerea lui Sh. Demiraj, însă, în împrumuturile din latină, finala **-ia** a dat regulat în albaneză **-ë**: **CAMISIA > këmishë, FAMILIA > fëmilë, fëmijë.** Sh. Demiraj deduce de aici că și finala **-ie** trebuie să fi dat **-ë**, în **faqe** și **qere** **-e** fiind secundar[23].

Am putea aduce în discuție și evoluția în albaneză a lat: **FIDES,** substantiv de asemenea de declinarea a V-a în latină și care, așa cum o dovedesc descendenții lui romanici, a persistat cu tema în **-e** [24], spre deosebire de alte substantive de declinarea a V-a. Ca și **faqe,** alb. **fe -ja** f. are finala **-e,** vocala fiind lungă de această dată. Lungimea vocalei este explicată de E. Çabej ca o contracție a celor două silabe ale etimonului în urma deschiderii în albaneză a lui **i** din silaba inițială[25]; E. Çabej nu exclude, așadar, posibilitatea ca într-o fază inițială **-e** din latină să se fi păstrat în acest caz în albaneză. Această presupunere este întărită, după noi, de căderea dentalei **-d-** care nu are loc decât în poziție intervocalică[26]; **-e** a căzut deci probabil după căderea consoanei **-d-**[27].

Constatăm, așadar, tendința limbii albaneze de a organiza acest grup de substantive împrumutate din limba latină de la declinarea a III-a feminină cu tema în nazală sau velară, prin încadrarea lor la singular în perechi de variante, feminine sau masculine (după subdialect), cu pluralul format exclusiv cu desinența **-e,** specifică femininului.

Există însă și substantive, de declinarea a III-a feminine în latină, care în albaneză nu sunt supuse acestei sistematizări: **mtrik, mëtrik -u** (numai) m. pl. **-ë (mitriq)** < **MATRIX, -ICEM** f. (: rom. **mătrice** f.), **mergjur(ë) -i** (numai) m. < **MERX, MERCEM** f., **rrikë -a** (numai) f. pl. **-a** < **RADIX, -ICEM** f.[28]); **LINTER (LUNTER), -TREM** f. > **lundër, lundra** f. pl. **lundra** (în albaneză, exclusiv f. cu pluralul în **-a**) (: rom. **luntre**).

Interesant de remarcat este faptul că în albaneză nu suportă un tratament analog cu substantivele latinești de declinarea a III-a feminine, deși au aceeași structură fonetică, următoarele substantive latinești de declinarea a III-a de genul masculin: **CIMEX, -ICEM** m. > alb. **çimëk**[29] (: rom. **cince**[30]); **DUX, DUCEM** m. > **duq** m.[31]; **PANTEX, – ICEM** m. > **plâns, plënc m., plëndës** (lărgit, poate, cu sufixul **-ës**) (: rom. **pântece**). Se integrează totuși categoriei de substantive împrumutate de la declinarea a III-a feminină din latină **GREX, GREGEM** m. > alb. **grigji -i** m., pl. **-e** și **grigje** f., pl **grigje.** Are formă exclusiv de masculin în consoană **p(ë)rind**[32] (: rom. **părinte**) < **PARENS, PARENTEM** m. și f. Mai adăugăm, deși nu putem da un inventar complet, **PULVIS, -ERIS (-EREM)** m. (foarte rar f.) > alb. **pluhur, pluhun** m. (: rom. **pulbere**).

În ceea ce privește substantivele de declinarea a III-a parisilabice, tratamentul lor pare în albaneză destul de unitar (cu foarte puține excepții) și necondiționat de genul substantivului. Observația lui Bernd Janson că finala **-is** dispare este posibil să fie adevărată[33], ceea ce ar însemna că în cazul acestui grup de substantive, albaneza face împrumutul de la nominativ, în vreme ce româna, de cele mai multe

ori, ca și în cazul celorlalte substantive de declinarea a III-a (cu puține excepții) continuă forma de acuzativ.

Iată mai multe exemple: **APRILIS, -IS** m. > alb. **prill -i**[34] (: rom. **prier,** fără **-e), BUTTIS, IS** f. > **but -i** m. pl. **-e, bute -ja** f. pl. **bute**[35] (: rom. **bute), CANIS, -IS** m. > **qen -i**[36] (: rom. **câine), CANNABIS, -IS** f. > **kënp, kërp** m. (: rom. **cânepă** < ***CANIPA), MOLARIS, -IS (MOLLARIS)** > **mullar -i** m. pl. **ë**[37], **PISCIS, -IS** m. > alb. **peshk -u** m. pl. **-ë,** pl. **peshq, pishq**[38] (: rom. **pește), POLLICARIS** > **pulqer** -i m. pl. **-e**[39] (: arom. **pălicar, pulicar); PUPPIS, -is** f. > **pupë -a** f.; **RESTIS, -IS** f. > **rrjesht -i** m. pl. **-a; VALLIS, -IS** f. > alb. **val -i** m. pl. **vaj** (: rom. **vale** f.)[40].

Un alt grup de substantive de declinarea a III-a a căror evoluție este interesantă o formează cele având radicalul în **-MEN**[41]: **AERAMEN** n. > alb. **rem -i** m. (: v. rom. **arame), CULMEN** n. > alb. **kulm -i** m. pl. **-e** (: rom. **culme), EXAMEN** n. > alb. **shem -i** m.[42], dar și **sh(q)eme -ja** f.[43]; **FLUMEN** n. > alb. **lumë -i** m. pl. **lumenj** (: arom. **flumin** < **FLUMINIUM**[44]); **GRAMEN** n. > **gram -i** m. pl. **-a (-na), TERMEN** > **qerm -i** m. pl. -e; **TEGMEN (TEGIMEN, TEGUMEN)** > **timën** m., **timër**[45].

În general putem face observația că toate aceste substantive neutre cu finala radicalului **-MEN**[46] devin în albaneză masculine cu finală consonantică și articolul hotărât **-i** (face excepție **lumë**) (unele formând pluralul cu desinența **-e** sau **-a**)[47].

Se poate urmări cu folos și evoluția în albaneză a substantivelor din latină care, după pierderea consoanei **-n**, rămân cu nominativul terminat în vocala **-o**[48], categoria aceasta de împrumuturi cu radicalul **-O/-ONIS**, fiind ca atare cercetată încă de N. Jokl[49]. Exemple sigure și demonstrând o evoluție sistematică: **CAPO, -ONEM** m. > **kapua -oi** m. (: rom. reg. **căpun**)[50], **DRACO, -ONEM** m. > **drangua, -oi** m. pl. **drangoj**[51] (: rom. **drac** < **DRACO**[52]). Româna continuă în acest caz forma de nominativ, iar albaneza pe cea de acuzativ; în albaneză se pare că nu lipsește și perechea împrumutată de la nominativ: **dreq**[53]. **FALCO, -ONEM** m. > **fajkua -oi** m. pl. **fajkoj**[54], **PAVO, -ONEM** m. > **pagua, -oi** m. **pallua -oi** m. (: rom. **păun), TEMO, -ONEM** m. > **timue -oni** m. Pentru română, evoluția normală păstrează **-e** ca și în alte cazuri de substantive de declinarea a III-a (la diferite genuri): **INTELLECTIO, -ONEM** f. > **înțelepciune, MIRIO, –ONEM** f. > **minune, PASTIO, -ONEM** f. > **pășune, ROGATIO, -ONEM** f. > **rugăciune**. Exemple românești de substantive în consoană: **PULMO, -ONEM** m. > **plămân** m. (v. și mai sus **căpun** sau **păun**) sau în **-ă**: **mentio, -onem** f. > **minciună, plantago, -onem** f. > **pătlagină**[55].

În albaneză au o evoluție care se abate de la cea constatată mai sus: **CRABRO, -ONEM** > **grerë -a, RATIO, -ONEM** > **arësye** f.[56]. Diftongarea vocalei **-o** înainte de nazală este considerată de E. Çabej rezultatul normal al evoluției acestei categorii de substantive de declinarea a III-a împrumutate din latină[57].

Deși, după parerea lui E. Çabej[58], evoluția finalei **-OR/-ORIS (-OREM)** pare să pună exact aceleași probleme ca și evoluția finalei **-O/-ONIS (-ONEM)**, am fi mai degrabă înclinați să le discutăm separat, rezultatele fiind diferite și mai puțin sistematice în cazul finalei **-OR/-ORIS**. E. Çabej afirmă că lat. **-o** diftonghează în chip identic înainte de nazală și de lichidă, **-OREM** evoluând la alb. **-uor, -uer, -uar**. De aceea el consideră că atât alb. **nder**[59] cât și **tmer** nu provin din lat. **HONOR (HONOS), HONOREM** și respectiv **TIMOR, -OREM**[60]. Iată alte exemple mai mult

sau mai puțin sigure ale evoluției acestor substantive de declinarea a III-a: **DEBITOR, -ORIS** (**-OREM**) m. > **detuor** (> **detorës**)[61] (considerat de Çabej ca având evoluție normală), **ACCEPTOR**, **-ORIS** (**-OREM**) m. > **qift** m. pl. **-e**, **DOLOR**, **-ORIS**, (**-OREM**) > alb. **dullye** f. (v. rom. **duroare**)[62], **IMPERATOR** > **mbret** (: rom. **împărat**)[63], **LANGUOR**, **-ORIS** (**-OREM**) > **lëngjyrë -a** f. (: rom. **lângoare, lingoare**)[64], **LEPOR**, **-ORIS** (**-OREM**) > **lepur -i**, pl. **lepuj** (: rom. **iepure**)[65]. Cu excepția, deci, a lui **detuor**, celelalte substantive nu prezintă diftongarea considerată de E. Çabej caracteristică pentru aceste împrumuturi din latină.

Trebuie, de asemenea, menționate substantivele cu finala **-O/-ONIS**: **ORDO, -INIS** (**-INEM**) m > **urdhër -i** m. pl. **-a** (: arom. **urdin**[66]), **PEPO, -INIS (-INEM)** > **pjepër, pjepën.** m. pl. **-ra** (: rom. **pepene**), **VIRGO, -INIS (-INEM)** > **virgjin, virgjër**[67]. În toate aceste împrumuturi are loc rotacismul lui **-n-**, ceea ce presupune un timbru vocalic păstrat din latină pentru a condiționa transformarea fonetică[68].

În încheiere consideràn util să evidențiem următoarele constatări:

În vreme ce româna moștenește, de regulă, indiferent de gen și de structura finalei, vocala **-e** caracteristică pentru acuzativul declinării a III-a din latină, în albaneză această vocală cade, nu fără a lăsa însă urme, așa cum am încercat să arătăm, și anume: palatalizarea oclusivei precedente (devenite finală), căderea dentalei intervocalice, evoluția lat. **-l-** și **-ll-** sau efectuarea rotacismului, care nu se putea petrece decât în prezența vocalei **-e** sau a unui timbru vocalic. În română, care continuă latina, este păstrată o structură fonetică mult mai apropiată de cea a etimonului latin și pe această bază se realizează structurarea morfologică. În română se formează declinarea a III-a care cuprinde substantivele cu **-e**. Unele din ele au variante fără **-e** (formate pornind de la plural), iar altele pierd în limba actuală varianta în **-e,** caracteristică pentru limba veche. Important este însă că **-e** s-a păstrat și prilejuiește formarea de perechi de variante și chiar crearea de forme în **-e** acolo unde finala nu este etimologică. În albaneză evoluția fonetică și încadrarea morfologică a substantivelor de declinarea a III-a din latină are loc mai puțin organizat și sistematic decât în română, cu mult mai multe cazuri care se abat de la regulă.

Spre deosebire de română, în modul în care reflectă finala substantivelor de declinarea a III-a împrumutate din latină, albaneza distinge mai multe grupe: substantivele feminine cu tema în velară și în nazală de declinarea a III-a imparisilabice în latină, substantivele de declinarea a III-a parisilabice; substantivele cu finala **-men** în latină; substantivele cu finala **-O/-ONIS**; **-O/-INIS ȘI -O/-ORIS**. În cadrul fiecărei grupe se pot observa paralele, dar și deosebiri față de română pe care am încercat să le discutăm în cursul articolului.

Note

1. **Istoria limbii române**, II, București, 1969, p. 218; v. și p. 215 - 216; I. Coteanu, **Morfologia numelui în protoromână**, București, 1969, p. 33, 51; Fl. Dimitrescu, **Introducere în morfosintaxa istorică a limbii române,** București, 1974, p. 10, 13

(Declinarea a III-a în română cuprinde substantive (de toate genurile) terminate în vocala **-e** provenite din declinarea a III-a).

2. E. Hamp, **Gender Shift in Albanian Plurals,** în „Romance Philology" XII (1958) 2, p. 152 atrăgea atenția asupra necesității ca toate împrumuturile făcute de albaneză de substantive latine de declinarea a III-a să fie studiate, remarcând existența unei anume omogenități tot în tratarea în albaneză a grupului de substantive feminine de declinarea a III-a din latină.
3. E. Çabej, **Zur Charakteristik der lateinischen Lehnwörter im Albanischen,** în „Revue roumaine de linguistique" VII (1962) 1, p. 171 - 172
4. Păstrarea vocalei **-e** la împrumutul femininelor imparisilabice din latină în albaneză fusese susținută de G. Meyer, în Gröber's Grundriss I, p. 812 și de W. Meyer-Lübke, în Gröber's Grundriss I^2, p. 1042, 1048, afirmație pe care nu o acceptase deja N. Jokl, **Beiträge zur albanischen Grammatik,** în „Indogermanische Forschungen" XXXVI (1916) 1 - 2, p. 133, 160.
5. În dalmată, substantivele de declinarea a III-a din latină sunt, de obicei, terminate în consoană sau în **-o** (**claucho** < **CALICEM**: alb. **kelq, qelq** m. și **qelq -ja** f., **pulko** < **PULICEM**: rom. **purice**) (v. indicele lucrării lui M. Bartoli, **Das Dalmatische,** Wien, 1906 și în special vol. II, col. 345, 411). H. Mihăescu (**Locul elementelor lexicale latine din albaneză,** în **Semantică și semiotică**, București, 1981, p. 211) aduce în discuție dalm. **korte** ca paralelă pentru rom. **curte,** alb. **kurt -i, m.**, formă pe care însă M. Bartoli, **Das Dalmatische**, II, col. 197 o traduce prin ital. **brevi**; rom. **curte,** alb. **kurt** le corespunde de fapt dalm. **cort** (Bartoli, **loc. cit.**). De la regula evoluției substantivelor feminine de declinarea a III-a din latină face excepție probabil dalm. **puarte** (ital. **parte**, rom. **parte**), care are și variantele, normale pentru dalmată, **puart, puort** (Bartoli, **Das Dalmatische**, II, col. 216).
6. E. Çabej, **loc. cit.**, Çabej, **Shumësi singularizuar në gjuhën shqipe,** Tiranë, 1967, p. 136 și urm., E. Çabej, Al. Xhuvani, **Prapashtesat i gjuhës shqipe,** în Al. Xhuvani, **Vepra** I, Tiranë, 1980, p. 462, nota 2.
7. E. Çabej, **Studime gjuhësore,** Prishtinë, II, p. 11; v. și „Dicționarul istoric al limbii albaneze" de St. Mann pentru alte exemple.
8. E. Çabej, **Zur Charakteristik...** p. 171 -172; E. Çabej, **Shumësi...** p. 136 și urm.; v. și N. Jokl, **Beiträge zur albanischen Grammatik...** p. 134 care le consideră la origine tot feminine. Pentru a-și întări ipoteza că substantivele în discuție sunt preluate în albaneză din latină cu genul feminin, Çabej menționează faptul că și neutrul a fost păstrat în albaneză la împrumuturile din latină.
9. Sh. Demiraj, **Gramatika historike e gjuhës shqipe,** Tiranë, 1985, p. 222, Sh. Demiraj, **Singularisation du pluriel des noms dans la langue albanaise,** în „Studia Albanica" XIII (1986) 2, p. 137. N. Jokl, **Beiträge...,** p. 134, 146, 160 dă însă, după gramatica lui G. Pekmezi și dicționarul lui K. Kristophoridhi, și pentru toscă exemple de feminine și le menționează ca atare, fapt pe care Demiraj nu îl comentează nicăieri.
10. La rândul său, E. Çabej pare să nu excludă pe deplin posibilitatea ca substantivele în discuție să datoreze metafonia tocmai faptului că într-o fază mai veche a limbii erau masculine, numai desinenței de masculin plural **-i** datorindu-i-se metafonia. Această explicație o dă pentru **arësye** < **RATIO, -ONIS** (E. Çabej, **Studime etimologjike në fushë të shqipes,** II, Tiranë, 1976, p. 86), dar nu o extinde și pentru substantivele pe care le-am discutat până acum. De observat că **arësye** are în limba actuală numai variantă feminină, nu și de masculin.
11. Forma ***qytat** este, de astfel, considerată sigură de E. Çabej pe baza mărturiei lui Hahn care înregistrase toponimul **Kalaja Kiudatsë** (substantivul de genul feminin și

cu **-a-** păstrat). La Buzuku apare, din aceeaşi serie, substantivul **teritat** < **TRINITATEM** care, neavând plural, nu are un singular conţinând **-e-** refăcut după plural (v. Çabej, **Shumësi,** p. 136); **Shëndërtat** < **SANCTAM TRINITATEM.** Au în schimb metafonie **shëndet** (< **SANITATEM**) şi **vullnet** (< **VOLUNTATEM**), probabil prin analogie, pentru că formă de plural (de la care să se fi refăcut singularul), nu au avut .

12. Pentru albaneza actuală v. Oda Buchholz, W. Fiedler, **Albanische Grammatik,** Berlin, 1987, p. 249, 250. Pentru istoria formării pluralului cu desinenţa **-e** v. E. Hamp, **Gender Shift...** p. 152 şi urm., Sh. Demiraj, **Gramatika...** p. 170 şi urm., p. 232 - 235. Atât Hamp cât şi Demiraj constată faptul că desinenţa **-e** de plural este caracterestică pentru inanimate, Demiraj adăugând că **-e** este la plural o desinenţă de feminin. Descrierea dată de Demiraj procesului ni se pare însă că lasă de o parte chiar afirmaţia sa că substantivele împrumutate din latină erau masculine şi nu feminine şi că au făcut la un moment dat pluralul cu desinenţa **-i.** Demiraj acceptă că pluralul cu desinenţa **-e** este vechi, vocala **-e** păstrându-se în acest caz pentru că avea o funcţie gramaticală. Pluralul cu **-e** este caracteristic, după el, femininelor cu tema în consoană: sg. **short,** pl. **shorte;** sg. **qytet,** pl. **qytete.** Este greu de explicat însă de ce aceste substantive au început să facă pluralul cu **-e** şi nu cu **-i** (cum se presupune că îl făceau înainte) şi ce anume le-ar fi reintegrat genului feminin.
    Prof. Grigore Brâncuş a avut bunăvoinţa să ne atragă atenţia asupra necesităţii de a urmări - pe lângă desinenţa cu care aceste substantive formează pluralul - genul determinărilor de la plural. În lipsa unui studiu amănunţit pe texte pentru ambele dialecte care să ofere date privind frecvenţa, putem menţiona faptul că în albaneza actuală apar la plural adjective având forma de feminin şi nu de masculin: **virtyte të bukura** (**Fjalor i gjuhës së sotme shqipe,** Tiranë, 1980, s. v. **bukur (i, e)**). Se redeschide, aşadar, discuţia în jurul genului neutru (sau ambigen) în albaneză, având la singular formă de masculin şi la plural formă de feminin. Pentru problena neutrului în albaneză v. Gr. Brâncuş, **Genul neutru în albaneză,** în „Studii şi cercetări lingvistice" XIV (1963) 1., p. 77 - 88.
13. Sh. Demiraj, **Gramatika...** p. 169 şi nota 35. Rămâne neexplicat de ce substantivele de origine latină pe care le discutăm, spre deosebire de **nuse,** la singular au mai frecvent finală consonantică decât în vocala **-e.**
14. Oda Buchholz, W. Fiedler, p. 307; Sh. Demiraj, **Gramatika...** p. 165 - 169.
15. În ceea ce ne priveşte, considerăm că **-e** nu cade fără a lăsa urme şi vom căuta pe parcursul articolului să aducem mai multe dovezi în sprijinul acestei afirmaţii. După Sh. Demiraj (**Gramatika...**p. 168) în împrumuturile vechi din slavă şi **-e** (ca şi **-a**) devine **–ë**; astfel, compusele cu - **polje** au fost integrate la feminin cu tema în **-ë.** Aceasta aduce deci în discuţie existenţa unui timbru vocalic la finalul cuvântului.
16. Buchholz, Fiedler, p. 207.
17. H. Mihăescu, **Les éléments latins de la langue albanaise,** în „Revue des études sud-est européennes" IV (1966) 1 -2, p. 9 - 10; după J. Kristophson (**Romanische Elemente im Albanischen,** în „Zeitschrift für Balkanologie" 24 (1988) 1, p. 65), care nu argumentează de ce, alb. **faqe** nu provine din **FACIES (FACIEM)**.
18. O altă discuţie a lui H. Mihăescu, care ne face să credem că el înclina să considere că albaneza a putut păstra **-e** din latină, priveşte alb. **qiqër,** dedus de el din forma de nominativ a neutrului lat. **CICER** şi nu din forma de masculin **CICERE** (> arom. **ţeaţire**). Lipsa lui **-e** la forma albaneză îl conduce pe Mihăescu, aşadar, să considere că termenul e preluat de la o formă latinească fără **-e**; el nu are în vedere pierderea vocalei finale **-e** în albaneză.

19. E. Çabej, **Shumësi...** p. 137 subliniază chiar că spre deosebire de substantivele împrumutate de la declinarea a III-a (**short -ja** < **SORTEM**), **faqe** (< lat. **FACIEM**) ca şi autohtonul **nuse**, păstrează **-e** la forma articulată: **faqe**, **faqeja**. Dintre substantivele împrumutate de la declinarea a III-a, **ilqe** (< **ILEX**, **-ICIS**) are exclusiv formă cu **-e**, care nu se pierde în timpul flexiunii (Sh. Sejdiu, **Fjalorth etnobotanik i shqipes**, Prishtinë, 1984, p. 195). În schimb, Sh. Demiraj postulează (**Gramatika...** p. 170, 222) o formă ***nus, nusja**.
20. Aceeaşi formă lipsită de metafonie are şi alb. **paqe** (pl. **paqe**) < **PACEM** (declinarea a III-a); **paqe -ja** f. are însă şi varianta mai puţin frecventă de masculin **paq -i** (**Fjalor i gjuhës shqipe**, Tiranë, 1954) pe care o avea şi Buzuku (v. nota 7). **Faqi** şi **paqe** nu cunosc metafonia nici la plural, care este identic cu singularul.
21. Alb. **shoqe** < lat. **SOCIA** (E. Çabej, **Zur Charakteristik...** p. 169); nu este exclus însă ca **e shoqja** (**shoqe**) să fie forma moţională de la masc. **i shoqi.**
22. După S. Puşcariu, **Etymologisches Wörterbuch der rumänischen Sprache**, 1905, p. 98, alb. **mustaqe** < ngr. **moustáki**; un indiciu că vechimea împrumutului în albaneză nu este, într-adevăr, prea mare este păstrarea nealterată a lui **s.**
23. Sh. Demiraj nu specifică în ce condiţii a fost adăugat acest **-e** secundar; forma iniţială a fost după el **qerë.** Pentru discuţia asupra ipotezelor lui G. Meyer, H. Pedersen, N. Jokl şi E. Hamp privitoare la provenienţa finalei **-e** dintr-un ***-ia** (din indoeuropeană sau latină), ipoteze pe care Demiraj nu la acceptă v. **Gramatika...** p. 168 şi urm.
24. Veiko Väänänen, **Introduction au latin vulgaire**, Paris, 1967, p. 113: **FIDES** > it. **fede**, prov., cat., port. **fe.**
25. E. Çabej, **Studime gjuhësore**, Prishtinë, I, p. 177; J. Kristophoson, **Romanische Elemente...** p. 86 este de părere că **fe** nu e din latină; E. Çabej argumentează însă vechimea împrumutului.
26. Căderea lui **-d-**: Candrea, **Lingvistica balcanică**, 1935 - 1936, p. 17, H. Barić, **Balkanologische Sprachstudien**, în „Godišnjak balkanološkog Instituta" II (1961) p. 62, G.R. Solta, **Einführung in die Balkanlinguistik mit besonderer Berücksichtigung des Substrats und des Balkanlateinischen**, Darmstadt, 1980, p. 135.
27. V. nota 15; considerăm acest exemplu ca încă o dovadă a păstrării în albaneză pentru un timp a unui timbru vocalic la sfârşitul cuvântului după împrumutarea lui din latină.
28. H. Mihăescu, **Locul elementelor lexicale latine...** p. 217. G. Meyer (în Gröber's Grundriss I, p. 812) deduce cuvântul din lat. **RADICAM** pentru **RADICEM.**
29. Aceasta este forma în „Dicţionarul latin albanez" al lui Fr. Bardhi, considerată de bază de Çabej, **Studime etimologjike...** III C - D, p. 119 şi urm. (alte variante: **çimkë, qimç**).
30. Dintr-un mai vechi ***cimece.** Forma românească s-a păstrat numai în expresia **mi-s sătul cince.** (Etimologie propusă de N. Drăganu, în „Dacoromania" I (1920 - 1921), p. 293).
31. E. Çabej, **Studime etimologjike...** III C - D, p. 359.
32. S. Mann dă totuşi şi o formă de feminin **përinde -ja** (p. 402).
33. B. Janson, **Etymologische und chronologische Untersuchungen zu den Bedingungen des Rhotazismus im Albanischen unter Berücksichtigung der griechischen und lateinischen Lehnwörter**, Frankfurt am Main, 1986, p. 117; pentru alb. **um(b)** < **VOMIS** (când toate limbile romanice - inclusiv dialectul aromân - continuă **VOMER**, formă de nominativ refăcută după cazurile oblice) v. şi H. Mihăescu, **Les éléments latins...** p. 9 - 10.

34. Evoluţia lat. **-l-** > alb. **-ll-** dovedeşte că acesta şi-a păstrat o vreme poziţia intervocalică şi că **-i(s)** a căzut după ce a condiţionat transformarea consoanei. Pentru această evoluţie fonetică v. I.A. Candrea, **Lingvistica balcanică** p. 19, I. Şiadbei în „Revue internationale des études balkaniques", 1938, p. 454.
35. De observat că acest substantiv a fost încadrat în categoria de substantive imparisilabice de declinarea a III-a din latină, feminin, având două variante, de masculin şi de feminin, formând pluralul cu desinenţa **-e.** Aceasta s-ar putea datora faptului că împrumutul nu s-a făcut totuşi de la nominativ (**BUTTIS**), ci de la acuzativ (**BUTTEM**)?
36. Este unul din exemplele date de B. Janson, **loc. cit.** care probează că **-is** cade în acest caz înainte de rotacism (inversul situaţiei menţionate la nota 34). De observat totuşi că forma **qen** are metafonia **a/e** şi că deci nu este foarte sigur că provine direct din lat. **CANIS** şi nu e refăcută în albaneză de la plural.
37. J. Hubschmid, **Lat. molaris im Romanischen und Albanischen mit einem Exkurs über Bezeichnungen von Heuhaufen,** în „Revue de Linguistique Romane", Paris, Lyon, XXIII (1959), p. 366 şi urm.
38. Considerat de E. Hamp ca mai probabil autohton decât împrumutat din latină (E. Hamp, **Albanian pishk „fish",** în „Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung auf dem Gebite der Indogermanischen Sprachen" 77 (1961) 3 - 4, p. 256 - 257). După E. Çabej, **Studime gjuhësore** II, p. 21 - 22, **peshk** < **PISCEM,** deci de la forma de acuzativ şi nu de nominativ. Ar fi un exemplu de dispariţie a terminaţiei **-is** (cum propune Janson) sau **-em** (cum afirmă Çabej) fără să lase urme prin palatizarea consoanei precedente.
39. De observat din nou metafonia **a/e** care ar presupune o refacere în albaneză a singularului după plural.
40. Observăm încă o dată necesitatea de a fi existat un timbru vocalic la finala cuvântului pentru a condiţiona evoluţia fonetică lat. **-ll-** > alb. **-l-**, timbru vocalic care să fi dispărut după ce a condiţionat transformarea. Pentru bibliografia acestei transformări v. nota 34.
41. Pentru felul în care evoluează în limbile romanice aceste forme de nominativ-acuzativ v. W. Meyer-Lübke, **Grammaire des langues romanes,** II, **Morphologie,** Paris, 1895, p. 16 - 17. Româna, ca şi italiana, portugheza, sarda, are **-me** (cu **-e** păstrat) (v. şi spaniola, unde rezultatul este **-mbre**). Interesante sunt şi părerile lui B.P. Hasdeu despre evoluţia în limbile romanice şi în special în dacoromână şi aromână a sufixului **-(a)men** (în studiile: **Voinicame şi mişelame. Istoria unui sufix romanic dispărut din limba română** şi **Domname şi turcame. Sufixul romanic -ame la macedoromâni,** în B.P. Hasdeu, **Studii de lingvistică şi filologie** II, 1988, ediţie îngrijită de Gr. Brâncuş, p. 335 - 345)
42. V.H. Barić, în „Godišnjak balkanološkog Instituta" I (1956) p. 265.
43. V.E. Çabej, **Zur Charakteristik...** p. 197. Interesantă este analiza semantică a lui B.P. Hasdeu - asupra căreia ne-a atras atenţia Prof. Gr. Brâncuş - conform căreia, lat. **EXAMEN** ar fi continuat şi în română, unde **s(e)amă** este un cuvânt de origine latină **(o)seamă (de copii)** < **EXAMEN** „mulţime") peste care s-a suprapus un împrumut din maghiară. B.P. Hasdeu, **Cuvântul samă este el latin sau maghiar?** în B.P. Hasdeu, **Studii de lingvistică şi filologie** II, Bucureşti, 1988, p. 371 - 378. Textele vechi par a nu oferi exemple cu variante în **-e**.
44. T. Papahagi, **Arom. flumin,** în „Grai şi suflet" III (1927) 1, p. 239 - 240; v. şi T. Papahagi, în „Grai şi suflet" IV (1929) 1, p. 167 - 169 şi Id. **Dicţionarul dialectului aromân,** Bucureşti, 1974, p. 557.

45. Şi în acest caz ar fi de observat rotacismul consoanei finale care presupune o mai veche poziţie intervocalică.
46. Alte exemple din română, pe lângă cele deja menţionate în paralel cu albaneza, pentru a vedea sistemul diferit de evoluţie faţă de albaneză: **NOMEN > nume, LUMEN > lume, LEGUMEN > legume,** formă veche şi populară (v. Gr. Brâncuş, în B.P. Hasdeu, **Studii de lingvistică şi filologie** II, p. 536, nota 1).
47. Şi în acest caz (v. şi nota 12) este necesar să urmărim genul determinărilor la plural, nu numai desinenţa cu care acest substantiv formează pluralul.
48. I.I. Bujor, Fr. Chiriac, **Gramatica limbii latine,** Bucureşti, 1971, p. 32.
49. N. Jokl, **Beiträge...** p. 103, 137.
50. H. Mihăescu, **Les éléments latins...** p. 9 - 10, 13.
51. E. Çabej, **Studime etimologjike...** III, C - D, p. 300, 316.
52. I. Coteanu, **Numele în protoromână,** p. 50, H. Mihăescu, **Les éléments latins...** p. 602.
53. E. Çabej, **Studime etimologjike...** III, C - D, p. 316.
54. H. Mihăescu, **Locul elementelor...** p. 224; J. Kristophson, **Romanische Elemente...** p. 86 consideră că nu este din latină, dar nu demonstrează de ce.
55. Formele în **-ă** reprezintă trecerea substantivelor de declinarea a III-a la declinarea I. Formele originare, continuatoare ale celor din latină, sunt părăsite în favoarea celor refăcute de la plural. Formele iniţiale sunt **pătlagine, plămâne** etc. (v. J. Byck, Al. Graur, **Influenţa pluralului asupra singularului în limba română,** în J. Byck, **Studii şi articole,** Bucureşti, 1967, p. 79). Fenomenul refacerii formei de singular de la plural este analog celui analizat de Çabej pentru albaneză.
56. Pentru care totuşi E. Çabej, **Studime etimologjike...** II, A - B, p. 74 (v. şi p. 85 - 86) presupunea un mai vechi ***rësuo** (v. şi Sh. Demiraj, **Gramatika...** p. 134), evoluat apoi la **arësye; -e,** adăugat mai târziu, ar dovedi încă o dată funcţia de feminim pe care o are.
57. Çabej, **Zur Charakteristik...** p. 187, E. Çabej, **Studime etimologjike** II, A - B, p. 85 - 86. El are deci o părere diferită de cea a lui N. Jokl (**Beiträge...** p. 137), care susţine că evoluţia normală pentru albaneză a acestor substantive o are **CRABRO, -ONEM > grerë,** formă pe care o include în seria de împrumuturi de la declinarea a treia din latină: **paqë** şi **nderë; grerë, paqë** şi **nderë** sunt însă forme refăcute mai târziu.
58. E. Çabej, **Zur Charakteristik...** p. 187.
59. V. nota 57: Jokl consideră, dimpotrivă, **nderë** rezultatul normal, cu care compară şi alb. **grerë** (< **crabro, -onem**), considerat corect pentru evoluţia **-o/-inis (-onem).**
60. E. Çabej, **Studime gjuhësore** I, Prishtina, p. 262 - 263, s. v. **nder**.
61. E. Çabej, **Studime gjuhësore** II, p. 187 - 189, s. v. **tmer**.
62. H. Mihăescu, **Locul elementelor...** p. 222. E. Çabej, **Studime etimologjike...** III, C - D, p. 355 arată că de fapt **dullye** (numai la Buzuku) este un derivat în albaneză de la un verb ***dëllej** (continuat de **përdëllej**). Se poate observa că substantivul este feminin şi are desinenţa **-e.**
63. În acest caz, ambele limbi continuă nominativul nu acuzativul: I. Coteanu, **Numele...** p. 50; Al. Rosetti, **Istoria limbii române,** 1986, p. 726.
64. E. Çabej, **Zur Charakteristik...** p. 173.
65. În română, există de asemenea forma **iepur,** refăcută după pluralul **iepuri.** O serie de exemple de treceri de la declinarea a II-a la a III-a şi de la declinarea a III-a la declinarea a II-a, perechi de variante terminate în **-ur** şi **-ure,** sunt discutate de J. Byck şi A. Graur, **op. cit,** p. 79 şi urm.
66. T. Papahagi, DDA[2] p. 1240.

67. Rom. **vergură,** care îi corespunde, nu continuă forma de declinarea a III-a împrumutată în albaneză, ci derivatul diminutival al lui **VIRGO, *virgula.** Susţinând ca probabilă această etimologie, Gr. Brâncuş nu acceptă ipoteza lui Hasdeu că rom. **vergură** continuă lat. arhaic ***virgone.** Semnalăm cu această ocazie discuţia lui Hasdeu asupra evoluţiei în română a finalelor lat. **-o/-onis** şi **-o/-inis** - cu comentariile editorului Gr. Brâncuş - din articolul **Alecsandri - lingvist. I. Vergură,** în B.P. Hasdeu, **Studii de lingvistică şi filologie** II, p. 250 - 256 şi p. 525 (în special nota 5 a editorului).
68. Gr. Brâncuş, **loc. cit.** face remarca deosebit de importantă: în română „nu există cuvinte de origine latină conservate până astăzi cu rotacismul lui **n**". Albaneza are, deci, spre deosebire de română, împrumuturi din latină cu finala **-o/-inis** cu rotacismul lui **-n-** conservat până azi.